

První verze tohoto textu byla zveřejněna v knize věnované jubileu prof. Ryszarda Tokarského – srov.:

VANĀKOVÁ, Irena: Majitelé vlastní bělosti. Příběhy o bílé v poezii Jana Skácela. In: FILAR, Dorota, KRZYŻANOWSKI, Piotr (eds.): *Barwy słów. Studia lingwistyczno-kulturowe*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2017, s. 827-845. ISBN 978-83-227-9007-6.

Irena Vaňková

Majitelé vlastní bělosti

(Příběhy o bílé. Inspirace poezií Jana Skácela)

navěky v ničem aby bylo snáze
a sněhobílí v nebývalé lsti
tak vynechaní jako na obraze
a majitelé vlastní bělosti
(Skácel 1996: 180)

... V *bílé*, považované obvykle za kvalitu *nebarevnou* (zvláště impresionisty, podle nichž „v přírodě bílá vůbec neexistuje“), můžeme spatřovat symbol světa, z něhož barvy jako nositelé materiálních vlastností a substancí zcela vymizely. Tento svět se rozkládá v nebeských výšinách, z nichž nedolehne žádný zvuk. Slyšíme jen veliké ticho, připomínající nedobytnou a nepřekonatelnou chladnou zeď. *Bílá proto působí na duši jako veliké ticho*, jež vnímáme jako hodnotu absolutní. Bílá nezní, což v hudbě odpovídá pauzám, okamžikům, kdy se věta nebo motiv na chvíli zastaví, aniž by to znamenalo definitivní konec. *Je to ticho, jež není mrtvé, ale obsahuje naopak řadu nových možností*. Bílá zní jako ticho, které jsme náhle pochopili. Je to nicota, která je dosud mladá, anebo přesněji cosi ve stavu prenatalním, před momentem svého zrození. Země tak zřejmě zněla v bílých dobách ledových.
(Kandinsky 1998: 76)

V souladu s jubilantovými náhledy na povahu významu¹ a s inspirací v jeho pracích o sémantice barev (zejm. Tokarski 2004) se tato drobná studie soustřeďuje na některé méně obvyklé okruhy textových konotací, které vycházejí ze sémantiky adjektiva *bílý* a jeho derivátů a zakládají příběhové struktury potenciálně spojené s bílou barvou v češtině (a snad nejen v češtině). Textovým východiskem je poezie českého básníka Jana Skácela (1922–1989).

Jak je známo, bílá barva je ve Skácelově díle zvláště silně exponována, jak co do frekvence,² tak s ohledem na úlohu v utváření smyslu jednotlivých básní. Má však výjimečné

¹ Jde zejm. o specifické pojetí konotací v kontextu jazykového obrazu světa a o koncept otevřené definice významu (srov. např. Tokarski 2007, Pajdzińska – Tokarski 2010), ale nejnověji též o inspirativní chápání narativní struktury významu (Tokarski 2014, srov. též Filar 2014, Turner 2005 aj.).

² Podle výzkumu publikovaného v disertační práci Biljany Manolové (2009) je bílá nejfrekventovanější barvou Skácelovy poezie.

postavení i v širším kontextu Skácelova originálního poetického obrazu světa, resp. významně ho spoluutváří. Tento obraz světa, jakkoli je jedinečný, je ovšem třeba chápat jako specifickou modifikaci obrazu světa fixovaného v češtině (srov. Pajdzińska – Tokarski, 2010). Zkoumáme-li tedy, v jakých kontextech a s jakým dosahem se ve Skácelově obrazu světa uplatňuje bílá barva, snažíme se tím zároveň podat zprávu o sémantické (resp. sémiotické) potencialitě bílé, tj. o tom, co vše může znamenat, resp. k čemu může poukazovat – a díky jakým svým vnitřním potencím (tělesně-smyslovým i sociokulturně zakotveným) – v českém obrazu světa.³

Bílá bývá v básních Jana Skácela vztahována nejen k tradičně vymezeným prototypickým nositelům, především ke sněhu (zejm. v klasických sceneriích zimní krajiny – viz dále); nezřídka (a často zároveň) se objevuje i v souvislostech jiných, zvláštních, málo očekávaných. Překvapivý může být zejména její výskyt ve spojení s abstrakty – často z oblasti vnitřních prožitků subjektu (*bílý cit, bílá žízeň, bílý stud*) či z významového okruhu času (*čas je bílý jako vlasy, bílá chvíle*). Bílá barva bývá také připisována věcem či tvorům, kteří běžně bílí nebývají (*bílý klarinet; bílí levharti, bílý drozd, bílý mol*). Mnohdy figuruje v kontextu paradoxu, především v reverzibilitě s barvou černou (*napadlo sněhu až je v polích černo ... havrani oslepli a zběleli*, 1996: 145). V neposlední řadě se bílá (nejčastěji právě v zimních, „zasněžených“ sceneriích) objevuje souvztažně se slepotou či hluchotou, s tichem a mlčením, se smrtí, nebytím, „ničím“, „vynechaností“ (jako v čtyřverší uvedeném v záhlaví této studie). To může, zdá se, poukázat k významové poloze bílé barvy, již snad nemůžeme jednoznačně a přímočaře doložit v jazykovém systému češtiny, ale která je s bělostí v povědomí uživatelů jazyka přece jen výrazně spojena.

Obrazy (a zároveň fragmenty příběhů), v nichž se u Skácela setkáváme s bílou, bývají velmi působivé. Leckdy se však může zdát jejich motivace racionálně nevysvětlitelná: proč *bílý cit*, proč *bílý drozd*, a proč jsme *sněhobílí* „my“ – jakožto *majitelé vlastní bělosti*? Lze jistě uvažovat o tom, že (stejně tak jako u hudby, tance aj.) je i u slovesného umění – méně či více – nutné počítat i s prostým „působením“ („které nevede přes sféru intelektuálních významů“, srov. Hausenblas 1996: 136), které je dáno např. jeho zvukovým potenciálem a / nebo jeho

³ Při tom se ovšemže pohybujeme po velmi tenkém ledě: mezi individuálními asociacemi a (více či méně sdílenými) konotacemi, a také mezi významem systémově daným a s daným lexémem neoddiskutovatelně spojeným, a významem „pragmatickým“, závislým na kontextu a komunikátech a spoluutvářejícím smysl textu. Ten se chápe jako „komplexní obsahová kvalita“ textu, je „tvořen složkou sémantickou a pragmatickou“ a recipient ho na základě textu konstituuje v procesu interpretace (srov. Hausenblas 1996: 36). Na jeho utváření a postupném narůstání se na jedné straně podílí každý jazykový prostředek, např. užití slovo, na straně druhé je však sémantický potenciál tohoto – i každého jiného – slova v daném kontextu v mnohém ovlivněn smyslem celku, v němž se ocitá. Otázku, zda se má zkoumání lexikálního významu omezit pouze na systémové složky (a standardní kontexty), nebo vzít do hry i potencialitu rozrůzňujících se významů textových, zodpovídáme ve prospěch druhé možnosti – mj. na základě argumentů uvedených in Pajdzińska – Tokarski (2010). Právě v poezii Jana Skácela se ukazuje, že v tomto ohledu můžeme dospět k zajímavým skutečnostem.

evokativní obrazovou silou – a že bychom neměli chtít poezii redukovat pouze na to, co je „vysvětlitelné“, resp. v našem případě hledat za každou cenu motivaci. Avšak i ona silná, ale sémanticky méně průhledná místa se leckdy na základě širšího kontextu zajímavě zvýznamní a dovolí zahlédnout určité sémantické souvislosti tam, kde bychom to třeba nečekali. I zde se ukázaly některé méně běžné polohy bílé barvy, na něž pokládáme za užitečné upozornit a ukázat jejich vztah k významovým extenzím již popsáným např. pro polštinu (Tokarski 2004, Gieroń–Czeczór 2011). Pokud totiž klademe otázky po kontextech bílé barvy u Skácela, vede nás to i k obecnějšímu tázání, tj.: co zakládá konotace a *eo ipso* narativní struktury⁴ spojené s bílou v češtině, tj. v mnohem širší perspektivě, než je poezie jednoho autora.

Pojem bílé barvy se v češtině realizuje především v poloze vlastnosti, jak ji typicky reprezentuje adjektivum *bílý*, ale i vlastnosti transponované do substance (substantiva *bělost*, *bělloba*, *běl*) nebo propůjčující věci či bytosti určující kvalitu (subst. *běloch*, *bělouš*, *bělice*). Může mít podobu predikativa a vyjadřovat stav (*bílo*); v adverbiu vyjadřuje okolnost, resp. způsob (*bíle*) a v podobě slovesa děj (*bělat se*), proces či jeho výsledek (*bělat*, *zbělat*). V těchto intencích se utvářejí specifické příběhové struktury: bílá je vbudována do scénářů konstruujících jisté způsoby lidského prožívání, *eo ipso* konceptualizace světa v jazyce.

Podle Marka Turnera (a nejen podle něho – srov. dále) je „naše zkušenost, naše vědění a naše uvažování většinou organizováno ve formě příběhu“ (Turner 2005). Příběh či poukaz k němu – máme-li se posunout k východisku lexikálněsémantickému – bývá implikován už ve významu jediného slova: „V sémantické struktuře slova je zakódována schopnost iniciovat textovou naraci, podobně jako je v mateřských buňkách „zapsána“ schopnost přetvořit se v konkrétní fragment živého organismu“ (Tokarski 2014, překlad I. V.). Studie pokračuje slovy zvláště důležitými v našem případě, tj. ve vztahu k poetickým textům:

Textové narace se samozřejmě mohou, ale nemusí úplně shodovat s modelovým obrazem slova či jeho vybraných fragmentů. Mohou vykazovat i odchylky od tohoto obrazu. Takové odchylky jsou z hlediska vztahu „slovo – text“ podstatné, protože konkrétní porušení pojmového vzorce stojí vůči tomuto vzorci k opozici a musí být chápáno právě na jeho pozadí“ (Tokarski 2014, překlad I. V.).

V počátečním tázání je ovšem nejprve potřeba vyjít od nepochybného a ujasnit si, jaký je modelový obraz spojený se slovem *bílý*, resp. co je v naší zkušenosti ukotveno jako bílé nejpevněji (a jaké narace jsou s tím spojeny). V kontextu konceptualizace barev jde vlastně o hledání prototypu, příp. dalších typických nositelů dané barvy (srov. Tokarski 2004, s odkazem na Wierzbickou 1999). V našem případě není pochyb o tom, že „myšlenka na

⁴ V jistém smyslu můžeme mezi konotaci a určitou narativní strukturu fixovanou ve slově položit víceméně rovnítko: např. ve významu slova *kámen* je mj. uložena konotace v podobě turnerovského „malého prostorového příběhu“ o házení kamenem – s postavami, intencí, cílem aj. (Turner 2005:184).

bílou v její nejčistší, modelové podobě je spojena s myšlenkou na sních“ (Tokarski 2004: 41, překlad I. V.), jak to souzní s kvalitativní polohou bílé barvy.⁵

I. Bílá v kontextu přirozeného světa: ... a dvakrát bílý je i čerstvě padlý sních

Ve Skácelových „příbězích o bílé“ figuruje sních nejčastěji, bývá však obvykle zapojen do složitějších významových struktur (kde má *sních* i *bílá* charakter pojmenování básnického, což neobyčejně rozšiřuje a modifikuje jejich významovou potencialitu – srov. např.

Mukařovský, 1982). V následující čtyřveršové básni *Vteřina v lednu* (1) je evokován intenzivní prožitek bílé, zasněžené krajiny prostřednictvím několika metonymií a metafor. Bělost je přiřčena nejen sněhu a věcem, které jsou sněhem pokryty (stromy, střechy), ale je vztažena i k časovým určením prožívané skutečnosti (bílý je tak *den*, *vteřina* i *tahle bílá chvíle*).

(1) Vteřina v lednu

A den je tichý, křehký jako skořápka.

Uvnitř je slunce, také celé bílé.

I sních je bílý, stromy, střechy, sních.

I tato vteřina, i tahle bílá chvíle.

(Skácel 1995: 186)

Lednový den je metaforicky viděn jako skořápka (vejce je totiž také bílé) se sluncem uvnitř. Metonymie se tu prostupují s metaforami, konotace spjaté s bílou barvou a sněhem, s vejcem a vaječnou skořápkou (konotující křehkost) – a také se sluncem – splývají v jeden komplexní obraz bílého časoprostoru. Vizuální vjem bělosti je spojen se sluchovým vjemem ticha (o korespondenci bílé barvy a ticha bude ještě řeč). V celém tomto „příběhu o bílé“ je výchozím elementem sních – právě on zprostředkovává typický vizuální prožitek spojený s lidským přirozeným světem, tedy prožitek zimy jako specificky konceptualizovaného ročního období. V zimě padá sních – sních, který je bílý, jak víme od dětství.

Pokud jde o pozici bílé barvy v kontextu přirozeného světa,⁶ je třeba připomenout především Skácelovu báseň *Stud jako padlý sních* (2) (podrobněji srov. Vaňková 2007: 21 n.). Právě bílá barva (spolu s věcmi, které jsou bílé) je v ní totiž zástupkou za celý náš vztah ke světu elementární lidské zkušenosti – vztah, který byl podstatně narušen, ba snad dokonce

⁵ Každá z achromatických barev má, jak známo, dvoji prototypovou referenci, spojenou s její kvantitativní a kvalitativní polohou: u bílé je to den, resp. světlo (kvantitativní) a sních a mléko (kvalitativní) (Tokarski 2004: 38, Wierzbicka 1990).

⁶ Máme na mysli fenomenologicky založený termín *přirozený svět* pocházející od českého filosofa Jana Patočky, jež lze připodobnit k Husserlovu pojmu *Lebenswelt* (o přirozeném světě v souvislosti s jazykovým obrazem světa srov. Vaňková 2007: 21 n.).

zcela zrušen: oslepnutím, zapomenutím, pocitem viny a ztráty základních lidsky ukotvujících souřadnic.

(2) Stud jako padlý sníh

Za všechny s podříznutým hrdlem
Tu píseň zazpívat a stydět se

Nemohou jinak jsou takové chvíle
a básníkům se často přihodí
že náhle oslepnou
a zoufale se snaží vzpomenout
jakou má barvu mléko

Mléko je bílé

Labuť je rovněž bílá
a dvakrát bílý je i čerstvě padlý sníh
Bílá je noc od narození slepých

Jak jim to ale povědět
jak napomenout jejich zděšení

Nezbývá než se stydět
a v zastoupení píseň zazpívat
zpěváčků s hrdélky tak krutě něžnými
hrdliček zahlcených krví
Vždyť ani podříznuté hrdlo není chřtán
(Skácel 1996: 347)

Nemylme se, že se takové oslepnutí a zapomenutí *přihodí* jen *básníkům*; u Skácela je básník zástupcem všech lidí: cítí, trpí i jedná „za nás“ (srov. Vaňková 1996), za nás vnímá dosah lidmi zaviněné katastrofy. I zde lyrické já prožívá vinu a nekonečný stud, i zde se odhodlává „v zastoupení“ vinu odčinit. Též stud (rovněž erbovní Skácelův pojem) je tu ostatně bílý *jako padlý sníh*, podobně jako další existenciálně závažné, obvykle bolestné prožitky.

Příznačně jsou zde tematizováni typičtí nositelé bílé barvy. Otázka po samozřejmém – po barvě mléka – i odpověď na ni⁷ by se mohla zdát banální, kdyby nešlo o věc tak závažnou. V odpovědích zaznívají poukazy k prototypům bílé – mléko, labuť, mezi nimi je silně akcentován *čerstvě padlý sníh* (jako *dvakrát bílý*). Ztracené samozřejmosti lidského světa jsou znovu nabízeny k zvědomělému prožití. Snad nečekaně je v řadě bílých objektů uvedena i *noc od narození slepých*. Jak slepota ve vztahu k bílé, tak vzájemná zvratnost černé a bílé barvy v souvislosti s jejich kvantitativním aspektem (den – noc) budou tématem částí III. a IV.

⁷ Nelze si nepovšimnout, že toto básníkově existenciální, fenomenologicky založené tázání má zároveň v jistém smyslu i povahu tázání kognitivnělingvistického.

II. Bílá: intenzita prožitku, exponované lidství: *najednou máme bílou duši z bezu*

Typickým Skácelovým prostorem je zasněžená krajina či krajina, v níž sněží. Často jde o vnitřní krajinu prožívajícího subjektu, o krajinu jeho srdce (srov. báseň *Zimní krajina srdce*, Skácel 1996: 223). To v lyrickém subjektu samém je *bílo*, to v něm vše pokrývá sníh. Avšak i sníh v krajině „vnější“ – se svým chladem a nejpředstavitelnější možnou čistotou – upomíná na niterný prožitek čehosi neuskutečnitelného, absolutního, po čem člověk touží již z principu marně: bělost sněhu koresponduje s vnitřními stavy, v nichž se vyrovnává (či nevyrovnává) se sebou, svým studem, vinou, smutkem, s rubem sebe sama i s rubem světa.

(3) Příliš čistý sníh

Vždycky když padne první sníh,
mráz zamkne tůně na tři zámky,
zahodí klíče do studánky
sekerou třikrát rubané,

bývá mi smutno jako nikdy.
Jako by vítr s duše svál
poslední lístek prudce bílý
a všechno čisté polím dal.

A zaplakal bych plný studu.
Čistota jasná na polích.
To tiché nebe... Jednou budu...
Umřeme všichni pro ten sníh.
(Skácel 1995: 191)

Bílá barva (a *eo ipso* sníh) je konotačně spojena s **čistotou** (jak v symbolice, srov. Lurker 2005: 53, tak v přeneseném významu adj. *bílý*).⁸ Její exponovanost (čistoty jakožto „panenskosti“) je ještě zvýrazněna poukazem k *prvnímu sněhu*. Smutek lyrického já je spojen s tím, že bělost – čistota (*poslední lístek prudce bílý*) je jakoby odňata jeho duši a v podobě sněhu předána vnějšímu světu. Ona *čistota jasná na polích* i souvztažné *tiché nebe* jsou opět spojovány se smutkem, studem a bolestí: *jednou budu* – věří lyrické já – a čistotu bílé sněhové pokrývky prožívá s takovou intenzitou, že ji usouvztažňuje se smrtí.

K tomu, že je sníh čistý „příliš“, poukazuje už sám titul básně (3). Podobné „příliš“ v pointě jiné básně nám může mnohé ze Skácelova obrazu světa vysvětlit. Týká se to zároveň i jedné (pro Skácelovu poezii příznačné) polohy bílé barvy. V básni *Malá nádraží* (4)

⁸ Srov. i heslo *čistota* v *SSJČ* (příklady redukuje): 1. vlastnost toho, co je bez špíny, bez skvrn (op. *špína*): č. těla, oděvu, bytu; naprostá č.; udržovat v č-ě; smysl pro č-u. (...); přen. č. jitra (R. Svob.) průzračnost, jasnost (...); 2. vlastnost toho, co je bez cizích příměšků, co je pravé, dokonalé; ryzost, čistost, neporušenost: č. zlata; jazyková, ideová č. (...); hud. č. tónu správná absolutní výška 3. mravní, duševní neporušenost; bezúhonnost, nevinnost: č. duše, srdce, citů; pohlavní č.

se nachází verš vztahující se k duši – a té je přiřčena bílá barva. Jde tu ovšem primárně o *duši z bezu*: ta je bílá evidentně, stačí bezovou větevku rozříznout (*duši* se v češtině nazývá její střední část);⁹ zde však máme co dělat – v rámci básnického pojmenování – zároveň i s duší lidskou, tedy ústřední částí člověka, s tím hlavním z jeho bytosti: co je uvnitř, co je nejcitlivější, co je podstatou lidství. Posledním veršem je vše objasněno a zároveň pointováno:

(4) Malá nádraží

Jsou krajiny, kde děti ještě vlakům mávají.

Vždycky jsme malinko smutní
na malých nádražích,
kde nikdo nečeká.

Najednou máme bílou duši z bezu,
najednou je v nás příliš z člověka.
(Skácel 1995: 122)

Básní s takovýmto vyzněním (ať už je v nich bělost spojena se sněhem, či nikoli) bychom našli ve Skácelově poezii bezpočet. Vyjadřují krajní, intenzivní prožitek – nejčastěji prožitek smutku, lítosti, bolesti, viny, studu, marné touhy po čistotě, výčitky, strachu, obavy ze zraňovaného nebo mizejícího lidství, ale i prožitek krásy či dojaté rozechvělosti – např. v souvislosti s dětstvím či dětmi. Emocionální stavy, k nimž Skácelovy básně poukazují, se ovšemže nevyčerpávají tímto výčtem, chceme jen v hrubých konturách naznačit jejich základní okruh a na několika příkladech demonstrovat, že jejich spojitost s bílou barvou (a často i sněhem a příslušným sémantickým okruhem s ním souvztažným – zima, chlad, závěje, sněžení, vločky apod.) je nezvykle častá.¹⁰

III. Bílá: negace, prázdnota, nic: *druhá strana ticha*

V následujícím čtyřverší se díky opakování a rýmově-rytmickým kvalitám textu evokuje – opět – závrat' z intenzivního sněžení, sloveso *letět* navíc ve spojení s (vločkami jakožto) *roji bílých včel* spoluutváří působivý obraz dynamické, oslepující bělosti. Avšak není to jen připodobnění padajících vloček k včelímu roji, obraz vířících drobných objektů. Silně působí i další verše: lexikálně-gramatické konstrukce tu evokují příběhy velmi zvláštní.

⁹ Srov. charakteristiku 6. významu lexému *duše* z hesla v *SSJČ*: 'pojmenování rozličných věcí tvořících důležitou n. podstatnou součást něčeho': *bezová d.* 'dřeň bezových větví' (na ostatní příklady rezignujeme). Ke konceptualizaci duše v českém obrazu světa srov. Vaňková 2017.

¹⁰ Často se bílá barva v těchto souvislostech ani explicitně nemusí objevit, jen se inferenčně vyrozumívá, srov. např. báseň *Pořád*: Neúnavně po celý den sněží / jako by chuligáni ubili/ lahvemi od piva/ na nebesích labuť / a smutné peří dolů padalo. // Tolik se bojím ticha do němoty, / té tíhy na stromech a věčnost / co v lidech přestala (dále srov. Skácel 1996: 165).

(5)

padá sníh a padá znovu
letí roje bílých včel
kůň ohluchl o podkovu
slavík lunu zapomněl

(Skácel 1996: 43)

Situace ohluchnutí a zapomnění jsou spojeny se zvířecími subjekty silně sémioticky zatíženými (kůň, slavík). V neposlední řadě jsou tyto situace velmi specificky (nesystémově) syntakticky konstruovány: *kůň ohluchl o podkovu / slavík lunu zapomněl*. Tato vyjádření působí na představivost (i díky nezvyklým valencím) až magicky. Proč – v intenzivní sněhové vánici – ohluchnutí, zapomnění?

Exponování bílé barvy v těchto polohách zřejmě vnitřně souvisí se Skácelovým „ne, ne-“, o němž píše Jiří Opelík (1992). Ten přiřkl tomuto „jazyku ozvláštěného záporu“ ve Skácelově pozdní poezii zcela zásadní úlohu (dokonce i v politických souvislostech). Týká se nejen zvýšené frekvence záporové částice *ne* a předpony *ne-* (a to i v kontextech nečekaných), srov. např. *nebáseň, nepaměť, neváha, nepták*, ale i širších sémantických celků, v nichž se exponuje zápor, a dodejme, že i širše tematizace rubu věcí, jejich odvrácené strany, a také odvrácené strany bytí – času, prostoru, života, vlastního prožitku, smyslově známé skutečnosti.

Souzní to nepochybně i s těmi konotacemi bělosti (a potažmo velmi často i sněhu), jež odkazují k absenci podnětů, k smyslové ne-vnímatelnosti a neschopnosti vnímat: už výše bylo řečeno, že se bílá barva u Skácela často objevuje souvztažně se slepotou či hluchotou, tichem a mlčením, a to nepochybně souvisí i se smrtí, nebytím, „ničím“, „vynechaností“ apod. I ohluchlý kůň a zapomnění slavíkovo (tj. ztráta sluchu a absence paměti) patří evidentně do tohoto okruhu.

Též další báseň přináší intenzivní pocit ze záplavy bílé barvy; i ona je spojena se sněžením a zimní krajinou; a i v ní se objevuje řada obdobných prožitků, dějů a stavů: čistota, bolestivý pocit z „dálky bez ozvěny“, „neslyšnost“ (zvony vyzvánějí „za nás“), sníh se pokouší „zrušit svět“ – opět tedy prožitek nezvyklé, barev i života zbavené skutečnosti, obrazu skutečnosti jako negativu.

(6) **Zimní**

Jako by pokoušel se zrušit svět
snáší se sníh a cesty k nám jsou bílé
jsme zasaženi čistotou té chvíle
a kde je odpověď

Neslyšně za nás vyzvánějí zvony
ohluchlý zvoník usnul v závějích

a zabořela dálka bez ozvěny
když přestal padat sníh
(Skácel 1996: 390)

Jedním z okruhů konotací (a příběhů) spjatých s bílou je tedy (a nejen u Skácela) sémantická oblast negace, prázdnoty, absence smyslových podnětů a prožitků (ticho, němota), neschopnost smyslového vnímání (slepota, hluchota), ztráta paměti, a konečně i smrt. To vše je obsahem té bělosti, jejímiž jsme jakožto lidé „majiteli“: my „navěky v ničem“, my – prázdné (vybělené?) místo na obraze, my, které někdo na obraze „vynechal“: my jako jako negativ fotografie.

(7)
navěky v ničem aby bylo snáze
a sněhobílí v nebývalé lsti
tak vynechání jako na obraze
a majitelé vlastní bělosti
(Skácel 1996:180)

Tento konotační okruh souvisí s tím, že v jednom ze svých profilů je bílá barva (podobně jako černá a šedá) spojena s nebarevností, resp. **bezbarvostí**. Ewa Gieroń-Czepczór (2011: 114 n.) v této souvislosti poukazuje k faktu, že se jako bílé se označují jednak objekty transparentní (např. voda), jednak věci bez přirozeného zabarvení, oproti normě neobvykle světlé. Pokud jde o lidskou pleť a vlasy či o zvířecí srst, znamená bílá nedostatek pigmentu. V extrémní formě je to vlastností albinů – kteří představují v lidské i zvířecí říši raritu a jejich jinakost (spojená i s křehkostí a oslabením) bývá často terčem útoků. U Skácela se takoví zvláštní bílí tvorové vyskytují; v básni (8) je to bílý drozd.

(8) Slova
A jsou i slova zoufalá a krutá
jako když jestřáb střemhlav změni let
a zaútočí na bílého drozda
a měl jsi nám je bože zamlčet
(Skácel 1996: 352)

Opět je zde potřeba vzít v úvahu skutečnost, že jak bílý drozd, tak jestřáb – a celý příběh o útoku dravce na oběť – je vlastně parabolou, která poukazuje k účinkům „zoufalých a krutých slov“. Bělost slabšího tvora konotuje jednak jeho výjimečnost, jednak jeho předurčení k úloze oběti; snad tu hraje roli i konotace čistoty a nevinnosti, která je s bílou barvou spojena. (Bílá zvířata či ptáci se vyskytují i v mytologických příbězích, tam jde často o převtělení božských bytostí nebo o tvory vlastněné bohy, srov. Lurker 2005: 53.)

Ve Skácelově poetickém světě se často vyskytují havrani – prototypoví nositelé černé barvy; většinou hrají roli tvorů oživujících městskou zimní scenerii. V jedné ze zimních básní

– plné negativní atmosféry zlé, třeskatě mrazivé noci – však tvoří pointu překvapivá událost: fakt, že „havrani oslepli a zběleli“, je paradoxem odkazujícím opět k těm polohám bílé, které souvisí s negativitou, zde snad i se smrtí a zlem. Ztráta přirozeného zbarvení, „zbělení“ (změna původní typické černé v bílou) asociuje změnu barvy lidských vlasů vlivem stáří, či zde spíše starostí nebo negativních prožitků Havrani navíc i „oslepli“ – opět tu je poukaz ke konotaci spojené s bílou („oslepující“), o níž už byla řeč.

(9)

napadlo sněhu až je v polích černo
mráz je tak třeskatý a zlý
že ještě za tmy dávno před úsvitem
havrani oslepli a zběleli

(Skácel 1996: 145)

Co se týče opozice barevnosti a bezbarvosti, vázané prototypově na achromatické barvy, koresponduje především s opozicí **život – smrt**, na niž se vážou opozice další, zejm. zdraví – nemoc, mládí – stáří, fyzická atraktivita - neatraktivita. (O opozicích barevného a nebarevného v širším kontextu srov. Vaňková 2005.) Podobně jako ztráta přirozeného zbarvení vlasů (jejich *zbělení*), je symptomem lidského stárnutí a stáří i zblednutí tváře – to však konotuje ještě silněji nevolnost, chorobu a smrt. Oproti „normálnímu“ zbarvení pleti – a příznakem krásy a zdraví jsou červené tváře, růžová pleť, „pěkná barva“ – stojí v opozici tvář bledá, příp. bílá. Jde o „nebarvu“; bílá reprezentuje bezbarvost podobně jako další achromatické barvy černá a šedá, příp. i černobílá (srov. Tokarski 2004: 35): bezbarvost znamená i **ne-život**, resp. smrt. S bílou (podobně jako s černou) je v tomto ohledu spojeno mnoho dalších negací a absencí – tvoří tak protipól k (chromatickým) barvám, barevnosti a typické barvě života (tj. krve, ohně, energie) – červené. U některých národů (i u starých Slovanů) byla (nebo dosud je) bílá barvou smuteční, stejně tak jako u jiných černá (Lurker 2005: 53).

IV. Bílá a černá, den a noc: reverzibilita a paradox

„Napadlo sněhu, až je v polích černo,“ začíná výše komentované čtyřverší (9), pointované veršem o oslepnutí a zbělení havranů. Na základě reverzibility černé a bílé je tu realizován paradox pro Skácelovu poezii příznačný. Zvratnost obou členů opozice (pojmu spojených s protikladnými achromatickými barvami) se zde uplatňuje při konstruování scénérie zimní krajiny. Ta se právě černobílostí vyznačuje, avšak pokud je (prototypově bílý) sníh ve svém velkém množství paradoxně charakterizován predikativem *černo*, lze toto množství chápat jako opravdu zarážející (i partitivní gen. *sněhu* množství zdůrazňuje, stejně jako účinková věta se

spojkou *až*).¹¹ Paradoxní je i zbělení havranů – kteří jsou tvory typicky černými (a tato konotace je silně jazykově ukotvena).¹²

S ohledem na gratulační charakter této studie je však třeba skončit přece jen poněkud jiným textem. Ze Skácelových čtyřverší vybíráme to o růži. Oproti prototypově červené růži bývá totiž růže u Jana Skácela vždycky bílá. Tato je navíc opět spojena s paradoxem a opět – jako je tomu mnohde jinde – bere do hry zároveň jak bílou kvantitativní (spjatou se světlem a tmou, dnem a nocí), tak kvalitativní.¹³

(10)

na dvoře tma a u zdi bílá
podzimní růže poslední
která se na noc otevírá
a zamkne když se rozední

(Skácel 1996: 165)

Vjem (posledního podzimního, a o to vzácnějšího) bílého květu růže, „zářícího“ ve tmě, je tak intenzivní snad právě proto, že se tato růže (na rozdíl od běžných květin) paradoxně s rozedněním zavírá a rozevřená (tj. viditelná) je jen v noci. Příběh o bílé barvě je zde tedy opět propojen s několika příběhy dalšími: o růži, o dnu a noci, světle a tmě – a o všem, s čím jsou tato „pojmenování básnická“ konotačně spojena: jde tu o katarzi spojenou s paradoxem, o naději a nepochybně ještě o mnohé další.

Závěrem

Týká se to všechno jistě i jiných příběhů, jež bílá barva v básních Jana Skácela implikuje. Vzájemně tu do sebe vstupují a (a ve hře pojmů z oblastí „zdrojových“ a „cílových“ se spoluutvářejí) příběhy o sněhu s příběhy o čistotě (fyzické, ale zejm. etické a citové), resp. také o prožitku (marné) touhy po ní, a zároveň příběhy o studu, vině, bolesti a ke krajnosti

¹¹ Srov. i starší význam predikativa *černo*: *kolem je č. lidí; bylo tam lidí až č. 'velmi mnoho'* (SSJČ).

¹² Srov. ze slovníkového hesla *havran*: 'kovově lesklý černý pták z příbuzenstva vrány' *černý jako havran, vlasy jako havran 'černé'; kůň jako havran černý* (SSJČ).

¹³ O kvantitativní a kvalitativní bílé (a černé) v poezii J. Skácela včetně kontextů, kde oba aspekty bílé (a / nebo černé) splývají, zde již nemůžeme pojednat. Obecně vzato dochází k prolínání kvantitativní bělosti, tj. bílé jakožto světla (a světlého zabarvení), a bělosti chápané kvalitativně (s prototypem sněhu či mléka) v poezii velmi často, a nejen u Skácela: šíře o tom Vaňková 2015, tam též o funkci bílé barvy v konstruování prostoru v *Máji* K. H. Máchy a v *Kytici* K. J. Erbena.

vystupňovaném lidství: příběhy o stavech, kdy „najednou máme bílou duši z bezu / najednou je v nás příliš z člověka“.¹⁴

Příběhy o bílé u Skácela velmi často představují, ano, příběhy o sněhu a zasněžené krajině. Avšak nejen to. Zároveň jde také o příběhy o vlastním nitru, čistotě a touze po ní, o studu a vině. A také o odvrácené straně věcí, o tichu, o tom, co nevidíme a neslyšíme (a vidět a slyšet nemůžeme), co jsme „zapomněli“. Souvisí to nepochybně i s ne-životem, se smrtelností a smrtí (která je kdesi na *druhé straně ticha* – a rovněž *Celá v bílém*, srov. Skácel 1995: 104).

Jsme-li jako lidé „majitelé vlastní bělosti“, implikuje to fakt (a zároveň nám to přináší zprávu), že je v nás toto NE (spojené s dálkou bez ozvěny i „vynechaností jako na obraze“) neustále přítomno („navěky v ničem“), tak jako negativ fotografie; a že jsme mu (snad nevědomky) přiřkli bílou barvu.

Achromatickým barvám bývá připisována dvojí prototypová reference, spojovaná s jejich kvantitativní a kvalitativní polohou (srov. Tokarski 2004: 38 n., Wierzbicka 1990): u bílé je to den, resp. světlo a sníh, příp. mléko. Dovolujeme si vznést návrh (zde právě na základě zkoumání Skácelovy poezie): nebylo by případné uvažovat ještě o třetí poloze, resp. profilu bílé barvy? Vedle 1/ světla a světlosti („bílé kvantitativní“) a 2/ bělosti („bílé kvalitativní“, tj. barevné kvality prototypově spojované se sněhem) by to byla ještě 3/ bezbarvost, nebarevnost, „mimobarevnost“, v metaforicko-metonymických extenzích spjatá s nepřítomností podnětů, vjemů a prožitků, s tichem,¹⁵ s neexistencí, negací, smrtí, „ničím“, příp. s polohou, kdy se ono „nic“ (ve své čistotě, „bělostnosti“) paradoxně stává vystupňováním lidského prožitku existence.

Literatura:

Filar D., 2014, *Narracyjność w badaniach interdyscyplinarnych a kategorie narracyjne w semantyce*. [in:] *Narracyjność języka i kultury*, red. D. Filar, D. Piekarczyk, Lublin, s. 13 - 37.

¹⁴ V hesle PSJČ má adj. *bílý* v jednom okrajovém významu (označeném jako „básnický“) tuto významovou charakteristiku: 'nevinný, ctnostný, čistý, cudný', takto ozřejmenou doklady z české beletrie počátku 20. století: *Když Bogdan domluvil ta slova, s tělem bílá loučila se duše*. Hol. *Zůstavila v mé duši stopy tvoje mysl bílá*. Svob. *My jakožto lid chudší máme jen jedinou morálku na všední den i na svátek, bílou tak jako ona ovčička, o které mluvil prorok v Písmě*. Havl. *Vlk vášně vkrad se ku poslední v stádce bílých jindy myšlenek*. Heyd. (PSJČ).

Doklady spojené s tímto významem adj. *bílý* tedy poukazují k bytostně pozitivním vlastnostem člověka ve smyslu etickém (mravní čistota, ctnost, nevinnost), ale domníváme se, že i obecněji vzato k jeho individuálnímu vnitřnímu životu. Pokud je jako *bílá* v českém obrazu světa spatřována také duše, je pochopitelné i spojování bílé barvy se studem, lítostí, smutkem, bolestí, pocitem viny apod., resp. s intenzivním prožitkem lidství, jak se s tím setkáváme v poezii J. Skácela.

¹⁵ *Bílá ... působí na duši jako veliké ticho, jež vnímáme jako hodnotu absolutní*, píše Kandinsky (1998: 76) – širší citát viz motto k této studii.

- Gieroń-Czepczór E., 2011, *A Corpus based Cognitive-Semantic Analysis of the Primary Basic Color Terms in English and Polish*, Racibórz.
- Hausenblas K., 1996, *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*, red. A. Macurová, P. Mareš, Praha.
- Kandinsky W., 1998, *O duchovnosti v umění*. Praha.
- Lurker M., 2005, *Slovník symbolů*, přel. A. Bakešová, I. Šnebergová, O. Vochoč, P. Dvořáček, Praha.
- Manolova B., 2009, *Poezie Jana Skácela z pohledu kognitivní vědy. Interpretační pokusy*. Disertační práce. Masarykova univerzita Brno. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/56239/ff_d/
- Mukařovský J., 1982, *Básnické pojmenování a estetická funkce jazyka*, [in:] *Studie z poetiky*, Praha, s. 55 - 60.
- Opelík J., 1992, *Ne, ne-*, „ROK (Revue otevřené kultury)“, 3, č. 1, s. 70 - 71.
- Pajdzińska A., Tokarski R., 2010, *Jazykový obraz světa a kreativní text*, „Slovo a slovesnost“, 71, s. 288 - 297.
- PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého, 1935–1957*, Praha.
- Skácel J. (1995): *Básně I*. Brno.
- Skácel J. (1996): *Básně II*. Brno.
- SSČ: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, 1994, Praha.
- SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého, 1960–1971*, Praha.
- Tokarski R., 2004, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin.
- Tokarski R., 2007, *Konotace – prototypy – otevřené definice*, [in:] *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*, red. L. Saicová Římalová, Praha, s. 13 - 25.
- Tokarski R., 2014, *Semantyka, onomazjologia i narracje o świecie*, [in:] *Narracyjność języka i kultury*, red. D. Filar, D. Piekarczyk, Lublin, s. 117 - 128.
- Turner M., 2005, *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*, přel. O. Trávníčková, Brno.
- Vaňková I., 1996, *Neslyšně slyšný. In margine poezie Jana Skácela*, [in:] *táž: Mlčení a řeč v komunikaci, jazyce a kultuře*, s. 233-267.
- Vaňková I., 2005, *Kapitoly o barvách*, [in:] Vaňková I., Nebeská I., Saicová Římalová L., Šlédrová J.: *Co na srdci, to na jazyku*, Praha, s. 195 - 246.
- Vaňková I., 2007, *Nádoba plná řeči (Člověk, řeč a přirozený svět)*, Praha.
- Vaňková I., 2015, *Lingvista a poezie*, „Jazykovědné aktuality“, 51, s. 106 - 117.
- Vaňková I., 2017, *Český obraz duše. Kontexty, konceptualizace, rekonceptualizace*, Masłowska E., Pazio-Włazłowska, D. Jurewicz, J. (red.): *Antropologiczno-jezykowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej, t. 1. Dusza w oczach świata*, Warszawa, s. XX-XX.
- Wierzbicka, A., 1990, *The meaning of color terms: semantics, culture, and cognition*, „Cognitive Linguistics“, 1, 1.

Majitelé vlastní bělosti (Příběhy o bílé v poezii Jana Skácela)

Bílá barva bývá u Jana Skácela spojována nejen s tradičními, prototypickými nositeli, zejm. sněhem (hlavně v zimních sceneriích); nezdá se (a často zároveň) se objevuje i v souvislostech jiných, velmi specifických: spojení s abstrakty z oblasti vnitřních prožitků (*bílý cit, stud; bílá žízeň*) či z významového okruhu času (*čas je bílý jako vlasy; bílá chvíle* aj. Za významné pokládáme, že se bílá barva ve Skácelově poezii objevuje souvztažně se slepotou a hluchotou, s tichem, se smrtí, nebytím, „ničím“, „vynechaností“. To může, zdá se, poukazovat k významové poloze bílé barvy, již snad nelze jednoznačně a přímočaře doložit v jazykovém systému češtiny, ale která je s bělostí v povědomí uživatelů jazyka spojena. Vedle bělosti kvantitativní (spojené se světlem a světlostí) a kvalitativní (kde je českým prototypem sníh) tak snad lze uvažovat i o bělosti ve třetím sémantickém profilu – v poloze bezbarvosti či nebarevnosti, s významovými extenzemi vztaženými k tichu, slepotě, hluchotě apod., ale i obecně k neexistenci, k pojmu NIC, k negaci – která však může být paradoxně ztotožněna i s vystupňováním lidského prožitku bytí, resp. s jiným modem bytí (*jinou stranou ticha*).

Owners of Their Own Whiteness (Stories of Whiteness in Poetry by Jan Skácel)

In Skácel's poetry, white colour is connected not only with traditional, prototypic concepts, esp. with snow (frequently in winter sceneries); not rarely (and often, at the same time) can be found in other, very specific contexts: in numerous collocation with abstract from the semantic area of emotion and inner human experiences (*white feeling, shame, thirst*) or time (*time is white as hair, white moment*) etc. In a significant aspect, whiteness correlates with blindness, deafness, silence, non-being, "nothing", omission etc. It can point to specific semantic profile of white colour, besides of "quantitative white" and "qualitative white", which is connected with colorlessness. White as a "non-colour" is a basis for extensions related to silence, blindness, deafness etc., and points out, more generally, to absence, omitting, non-existence, negation, and to the specific concept of "nothing". It can be, in a paradoxical way, identified with an elevated experience of being, or "other" modus of being (*other side of silence*).